

December 2013

Aktstycket

Medlemsblad från ArkivCentrum Örebro län

Per B

Omslaget – Tidningen Vi fyller 100 år

Konsumentbladet

Till detta nummer av Aktstycket har vi lånat omslagsbilden från tidningen Konsumentbladets julnummer 1935 målad av Curt Peters.

Konsumentbladet grundades av Kooperativa förbundet och kom ut första gången 1913. Tidningen liknade då närmast en dagstidning med mycket text även på första sidan. Med tiden började man

istället använda bilder som knöt an till någon av tidningens artiklar. Tidningen blev mycket populär och växte i upplaga.

Namnbyte till Vi

År 1936 beslutades om byte av namn och logotyp. Konsumentbladet skulle döpas om till Vi. Under flera månader provades olika varianter av nya loggor tillsammans med den gamla på omslaget. Till sist föll valet på den som används än idag och som sedan januarinumret 1937 ensam syns på förstasidan.

Curt Peters, som under många år var knuten till tidningen som illustratör, stod för den nya loggans design.

Curt Peters

Curt Peters (1900–1982) var en mångsidig konstnär, verksam som målare, grafiker och skulptör. Mest känd är han dock som tecknare och illustratör av t.ex. filmaffischer, böcker och tidningar.

Vi 100 år

I år firar Tidningen Vi sitt 100-årsjubileum. ArkivCentrum gratulerar! Vi passar också på att nämna att både Konsumentbladet och tidningen Vi finns i våra samlingar. Vi har alla nummer för åren 1914–1966 (luckor 1916 och 1921). Välkommen att läsa dem hos oss!

Maria Wistrand

Tidningen Vi, januari 1937.

ArkivCentrum Örebro län

Nikolaigatan 3
702 10 ÖREBRO

Tfn 019-611 29 00

E-post: info@arkivcentrum.se
www.arkivcentrum.se

Öppet måndag-fredag kl 8.30-17.00
samt sista lördagen i månaden (sept-maj)
kl 10.00-14.00.

Kvällsöppet tisdagar kl 17.00-20.00
(sept-maj)

Sommaröppet måndag-fredag kl 9.00-16.00
(jun-aug)

Aktstycket Redaktör och ansvarig utgivare
Andreas Jeppsson

ISSN 2001-2551

Bönder, berg och bävergnag

Vad vet Du om bävern i Närke? Eller om Hjälmars fisket? Och när dog kräftorna i Hjälmaren ut och hur kom de tillbaka? Visste Du att man brutit koboltmalm under 1800-talet i södra Närke?

I Lokalhistoriska Sällskapets elfte bok *Bönder, berg och bävergnag* får Du svaret på alla dessa frågor och fler därtill om människa, djur och natur i Örebro län.

Boken finns nu att köpa hos ArkivCentrum för 180 kr. Kom upp till oss eller maila till info@arkivcentrum.se om du vill köpa den.

FAJANSENS ÖDE

FOTO: WALFRID CARLSSON. UR ÖREBRO STADSARKIVS SAMLINGAR

”Många människoliv stod på spel vid den förödande explosionsbrand som vid 15.45-tiden på fredagen drabbade gamla fajansfabriksbyggnaden på Rickardsberg på norr i Örebro.”

Så stod det att läsa i Nerikes Allehanda lördagen den 14 mars 1959.

Ryktet om att AB Örebro Fajansfabriks verksamhet skulle ha upphört i samband med att fabriken brann ned är en seglivad myt som ibland fortfarande hörs. Ronnie Gustafsson i Kumla hade också hört detta och började intressera sig för fabriken öde. Ganska snart upptäckte han att uppgifterna inte alls stämde. ”Fabriksbyggnaderna totalförstördes visserligen i en brand, en olycklig fredag i mars 1959, men det var 31 år efter att Örebro Fajansfabrik upphört att existera” konstaterar han i sin omfattande skrift *Lerindustrin i Örebro*.

AB Örebro Fajansfabrik startade sin verksamhet i februari 1926 och lades ned i januari 1928. Under den tiden var produktionen endast igång från maj 1926 till december 1927. Byggnaden kallades i folkmun för ”Fajansen” och vid entrén till fabriksområdet fanns en portal med texten ”A-B. Örebro Fajansfabrik”. Denna stod kvar många år efter att verksamheten upphört. Det kan vara anledningen till

att namnet levtt kvar så länge trots fabriken korta tillvaro.

Kakelindustrins grund

När bröderna Per och Johan Dahlberg från Skänninge år 1893 startade Per Dahlbergs Kakel- och Stenkärlsfabrik lades grunden till utvecklingen inom kakelindustrin i Örebro. Verksamheten fanns på fastigheten Karlberg vid Långbrogatan i Rickardsberg. Bröderna Dahlberg tillverkade kakelugnar och enklare hushållsgods i lera.

Av någon anledning valde Johan Dahlberg att lämna fabriken 1895. Han byggde istället en helt ny fabrik på Hovstavägen i Örebro. Den döptes till Örebro Kakelfabrik. Brodern Per Dahlberg stannade kvar i Karlberg och drev den gamla fabriken vidare under namnet Karlbergs Kakelfabrik.

Ägarbyten och kriser

År 1898 sålde Per Dahlberg Karlbergsfabriken men erbjöds att stanna kvar med hög befattning. De nya ägarna ändrade namnet till Örebro Kakel- och

Fajansfabriksbyggnaden.
Fotografiet är från 1940-talet men texten ”A-B. Örebro Fajansfabrik” stod fortfarande kvar på portalen in till området trots att produktionen upphörde redan 1927.

Stenkärlsfabrik. År 1901 försattes företaget i konkurs, nya ägare återupptog driften nu under namnet AB Svenska Kakelfabriken.

I samband med första världskrigets utbrott 1914 var verksamheten nära att upphöra då produktionen stannade helt. I slutet av 1917 togs fabriken i drift igen med utökat sortiment och nyanställd personal. Formgivarna Konrad Reinhold Nilsson och Erik Hallberg anställdes för tillverkning av konstgods. Dessutom startades tillverkning av väggplattor, stengodsprodukter och lerkärl. I december 1918 öppnades också en utställningslokal på Storgatan 17 där kakelugnar och andra varor

förevisades.

Efter en lång tids bråk inom företaget lämnade flera personer styrelsen 1919 och en ny utsågs. Fabriken bytte namn till *AB Lerindustri*.

Verksamheten tar ny fart

Kakelfabriken nya ägare beslutade att utöka modellprogrammet med öppna spisar, blomkrukor, syltkrukor, thébord, cigarrkoppar, amplar, urnor och annat prydnadsgods. Viss tillverkning av eldfast tegel förekom också under de sista åren.

För att uppnå högre kvalitet på konstgodset anställdes två danska konstnärer Petrus Stagnus och Ejnar Pedersen. Formgivarna Erik Hallberg och Konrad Reinhold Nilsson fanns kvar och 1923 anställdes Victor Hägerstrand som konstnärlig ledare.

Danskarna skickas hem

Den 1 maj 1920 utbröt en konflikt och företaget försattes i blockad. De två danska konstnärerna hade enligt fackförbundet den dåliga smaken att som osolidariska ställa sig på företagets sida, genom att utföra diverse hantlangningsarbete under konflikten som varade till 6 juni.

Efter påtryckningar från fackförbundet avskedades de danska konstnärerna. De valde därefter att flytta tillbaka till Danmark. I förbundets årsberättelse 1920 sammanfattas händelsen i en kort mening ”Deras sagas slut vid fabriken blev emellertid som de förtjänat”.

Fortsatta problem

Problemen för *AB Lerindustri* avlöste varandra. Marknaden för kakelugnar hade minskat drastiskt och under perioden januari-mars 1921 låg produktionen helt nere. Flera av de anställda avskedades och för de som hade arbetet kvar väntade en lönesänkning på 20% samt förkortning av arbetstiden med 30%. Blomkrukorna sålde också dåligt och slutade tillverkas 1921. Fram

till 1924 var konflikterna många och stundtals stod tillverkningen helt still. Vissa perioder tilläts endast arbete i dagsljus.

Upsala-Ekebys kupp...

Kakel- och keramikbruket *AB Upsala-Ekeby* var uppenbart bekymrade över den konkurrens *AB Lerindustri* utgjorde, främst inom kakelugnstillverkningen. Att företagen inte stod på god fot med varandra visar sig tydligt då man går igenom gamla dokument. *Upsala-Ekebys* goda kontakter med *Mälarebanken* och en stulen revers ställde allt på sin spets i juli 1925.

Som en blixtr från klar himmel kom plötsligt ansökningar till Rådhusrätten i Örebro om att sätta *AB Lerindustri* i konkurs. Advokat Emil Heine från Stockholm och *Mälarebanken* lämnade in var sin ansökan åberopande att *AB Lerindustri* inte fullgjort sin betalning av två förfallna reverser. Den större på 275 000 kr ägdes

av *Mälarebanken* och den mindre på 7 009 kr av Heines advokatbyrå i Stockholm.

...misslyckas

Förhandlingarna vid Rådhusrätten varade i 9 timmar. *AB Lerindustri* ägare menade att *Mälarebanken* och Heine iscensatt en kupp organiserad av *Upsala-Ekeby* för att försöka överta företaget. Vid 23-tiden på kvällen meddelade Rådhusrätten att *AB Lerindustri* hade full täckning för *Mälarebankens* revers och att advokat Heine inte kunde visa sig vara rättmätig ägare till den andra. Rådhusrätten ogillade ansökan och *AB Lerindustri* försattes inte i konkurs. Både *Mälarebanken* och Heine överklagade domen till Svea Hovrätt.

Men ställer till problem...

Även om *Mälarebanken* och Heines konkursansökan mot *AB Lerindustri* ogillats av Rådhusrätten, skapade den ändå avgörande problem för fabriken. *AB Lerindustri* var ett välmående företag i mitten av 1925, men när beskedet nådde kunderna om att *Mälarebanken* inlämnat konkursansökan mot företaget hände det oundvikliga: de drog sig tillbaka och lagda ordrar annullerades. Fabriken minskade avsevärt för att senare avstanna helt. Ägarna gjorde allt för att rädda bolaget. I slutet av augusti 1925 ombildades *AB Lerindustri* till *AB Opportunita* som gick till motattack med en stämningsansökan till Rådhusrätten. I stämningen yrkade man ersättning med 336 565 kr för den skada som åsamkats bolaget genom *Mälarebankens* och Heines försök att sätta bolaget i konkurs. Den begärda summan motsvarade fabriken hela värde.

Eftersom *Mälarebanken* och Heine lämnat in en överklagan mot Rådhusrättens tidigare dom att inte sätta *AB Lerindustri* i konkurs, ansågs detta mål vara för tidigt väckt. Målet förklarades därför vilande tills dess Svea Hovrätt lämnat sin dom i frågan. Målet uppsköts i åtta veckor. Dessutom menade man att Heine inte hade någon som helst rätt till den påstådda reversen, då den endast varit en bokföringsteknisk åtgärd. Heine kan vid något tillfälle olovligen

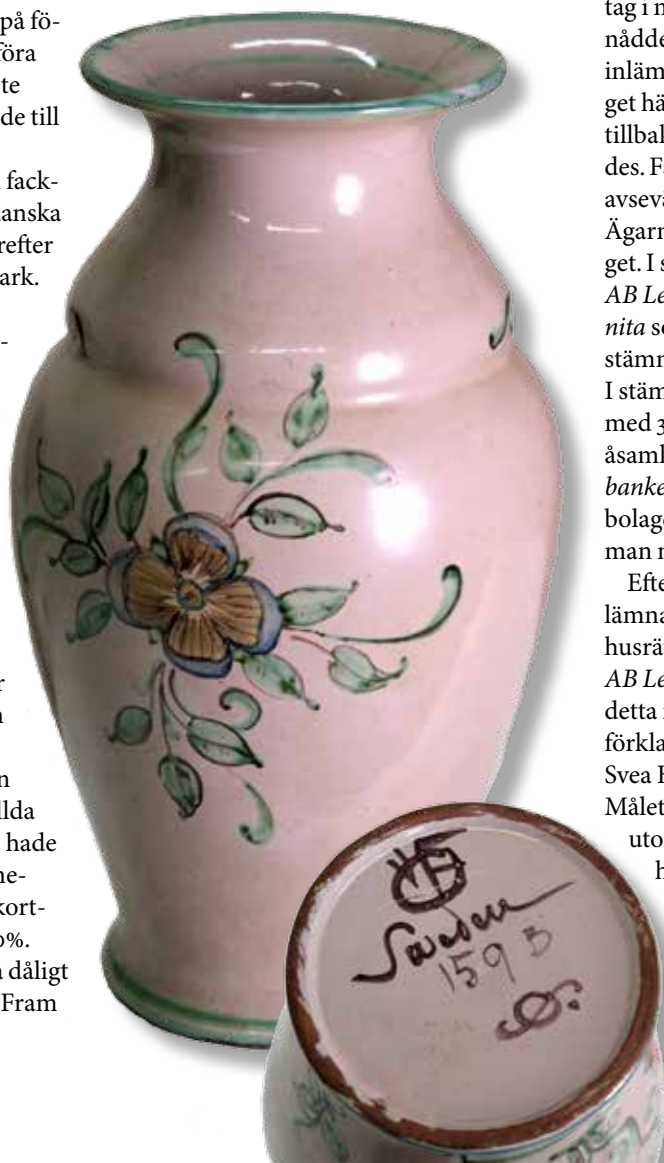

FOTO (AV VASEN): PER TORCÉN
UR ÖREBRO LÄNS MUSEUMS SAMLINGAR

tillskansat sig den och därför ansett sig ha grund för en konkursanmälan.

Rätten ansåg att *AB Opportunita* hade betalningsskyldighet gällande reversen oavsett vem som ägde den. *AB Opportunita* försattes därmed i konkurs. Rättens ordförande anmälde dock avvikande mening och ansåg att det som framkommit i målet inte var tillräckligt. Han var dock ensam om den ståndpunkten.

...och lyckas till slut

När konkursen var ett faktum tillsattes en konkursförvaltare som utlyste en auktion på *AB Opportunita* tillgångar. Nu trädde *Upsala-Ekeby* in i bilden igen, de tog kontakt med konkursförvaltaren och meddelade sitt intresse att köpa fabriken. Auktionen avblåstes därför bara någon dag före utsatt datum och förhandlingar inleddes istället. De gick dock trögt då *Upsala-Ekeby* ansåg priset för högt.

Taxeringsvärdet på fastigheten uppgick till 300 000 kr och *Upsala-Ekebys* bud understeg det med god marginal.

Konkursförvaltaren beslutade att genomföra den från början tänkta auktionen.

Auktio-

nen genomfördes den 21 december. *AB Opportunita* fastighet i Karlberg såldes för 166 000 kr. Allt lösöre delades i 2 poster. Den första omfattade alla kontorsinventarier och såldes för 1 300 kr. Den andra posten bestod av resterande lösöre som exempelvis kakel och kakelugnar, lera, formar, glasyrer, spisplattor, virke, verktyg och redskap. Posten såldes för 58 700 kr. Auktionen slutade med att *Mälarebanken* stod som köpare till både fastighet och lösöre för 226 000 kr.

Mälarebanken började omedelbart förhandlingar med *Upsala-Ekeby* om ett köp av fastigheten och i mitten av januari 1926 var affären klar. I maj samma år startade tillverkningen under namnet *Örebro Fajansfabrik*. *Upsala-Ekeby* hade därmed lyckats med sin kupp!

Örebro Fajansfabrik

Örebro Fajansfabrik gjorde inte mycket väsen av sig. De annonserade mycket sparsamt i dagspressen.

Antalet annonser var inte fler än 6-7 st under de knappa två år

verksamheten pågick. Anledningen till fabriken's anonyma tillvaro var att tillverkningen redan från början gick med förlust.

Upsala-Ekebys planer på att lägga ner fabriken i Örebro tog sin början under som-

maren 1927. Den 24 oktober skickade *Upsala-Ekebys* verkställande direktör Nils Sterner ett brev till Örebro Stads Drätselkammare med förfrågan om staden kunde ha intresse av att köpa fabriksfastigheten i Karlberg. Örebro Stads Drätselkammare svarade relativt omgående att något sådant intresse inte fanns.

Verksamheten upphör

Den 19 januari 1928 meddelades i pressen att produktionen vid *Örebro Fajansfabrik* lagts ner och att all tillverkning skulle flyttas till *Upsala-Ekebys* fabrik i Kungsängen. Av de 36 personer som arbetade vid Örebrofabriken blev 22 helt utan jobb. De övriga erbjöds anställning vid den nya fabriken.

Fabriksbyggnaderna såldes så småningom till fastighetsägaren Johan Behrn. Senare nyttjades de bland annat av AB Ansonia Skomanufaktur och Alms Skofabrik. Här fanns även en skola för bilmekaniker, Bilcentrums verkstad samt en mindre smedja.

År 1959 förstördes byggnaderna av en brand. Den orsakade skador för 1,5-2 miljoner kronor då 5-7000 par skor gick upp i rök tillsammans med hela lagret av läder. Alla bilar, maskiner och övrigt lösöre totalförstördes.

Andreas Jeppsson

Samtliga uppgifter i artikeln är hämtade och sammanställda från Ronnie Gustafssons skrift *Lerindustrin i Örebro*.

Vy över fabriksområdet Karlberg från slutet av 1950-talet.

RONNIE GUSTAFSSON

har genom åren samlat fakta om lergodstillverkning. Vill man läsa mer om *Lerindustrin i Örebro* kan man göra det på hans webbsida: www.signaturer.se. Sidan innehåller också information om andra svenska och europeiska porslins- och keramiktillverkare. Där finns ett person- och företagsregister, samt ett register över namn-, monogram- och bokstavs-signaturer med vars hjälp man kan identifiera olika typer av keramiska föremål.

FOTO: KARL ANDERSSON.
UR ÖREBRO STADSARKIVS SAMLINGAR

FOTO (AV FÄTET): RONNIE GUSTAFSSON

Hem efter 300 år i exil

Före 1921 visste ingen att den fanns. 1950 trodde konsthistoriker att den hade förstörts under andra världskrigets slutskede. Men det enda kända samtida porträttet av Gustav Vasas yngste son Karl, hertig av Södermanland, Närke och Värmland och sedermera kung Karl IX, fanns i behåll närmare än vad någon kunde tro.

Sommaren 1921 sändes amanuensen vid Livrustkammaren Georg Fleetwood till Hessen i Tyskland. Hans uppdrag var att studera de hessiska slottens vapen och rustkamrar. Ett av de slott som han besökte var Romrod i Oberhessen. När han vistades där gjorde han en oväntad upptäckt. På Romrod fann han en stor porträttsamling. Fleetwood såg att samlingen måste vara av svenskt ursprung. Han lät fotografera målningarna. Hemkommen presenterade han dem i skriften *Margareta Brahes Svenska Porträttsamling i Hessen* (1926). Det här var första gången i modern tid som det blev klarlagt att en svensk porträttsamling funnits i Tyskland.

Fleetwood konstaterade att nästan alla målningarna hade anknytning till Braheätten. Ett av dem föreställde Margareta Brahe (1603-1669). Hon var syster till Per Brahe d.y., greve till Visingsborg, riksdrots och Sveriges största jordägare. Fleetwood drog slutsatsen att porträtten på Romrod måste ha varit en del av Margareta Brahes hemgift i giftermålet 1661 med en tysk lantgreve.

FOTO: OLLE HOLM, STOCKHOLMS STAD

Det enda samtida porträttet av Karl, hertig av Södermanland, Närke och Värmland och sedermera kung Karl IX.

Rikets rikaste kvinna

Margareta Brahe hann med att vara gift med två Oxenstiernor. Den första var den vittbereste Bengt Oxenstierna, redan i samtid kallad Resare-Bengt. Han var kusin till den mera kände Axel Oxenstierna. Dennes äldste son Johan blev Margaretas andra make. Vigseln skedde i Wismar 1648. Johan

var legat vid fredsförhandlingarna i Osnabrück efter 30-åriga kriget. Med Johan Oxenstiernas död som 45-åring 1657 ärvde Margareta Brahe ännu en ansenlig förmögenhet. Nu var hon Sveriges rikaste kvinna och därför mycket attraktiv, inte bara i Sverige.

Bland tyska småfurstar fanns vid den här tiden åtskilliga som

balanserade på randen till bankrutt. Antingen hade de skaffat sig på tok för höga underhållskostnader genom att åstadkomma alltför stora barnaskaror, eller därför att de levt vidlyftigt även i andra avseenden. En sådan var den 66-årige greven Ludvig Henrik av Nassau-Dillenburg. Han hade blivit änkring för tredje gången och var i stort behov av en välsituerad moatjé.

Fredrik med silverbenet

Andra hugade spekulanter på Margareta Brahes hand fanns dock. En var den blott tjugosjuårige lantgreven Fredrik av Hessen-Homburg (1633-1708). Han var trots sin ungdom en ärrad yrkeskrigare som deltagit i Karl X Gustavs fälttåg. Vid den segdragna svenska belägringen av Köpenhamn 1658-1660 hade Fredrik råkat få ena benet bortskjutet nedanför knäet. Det hände under ett misslyckat svenskt stormningsförsök i februari 1659. Med hjälp av sin bajonett hade han dock lyckats kapa de senor som envist höll benstumpen kvar.

Efter blott ett år hade Fredrik repat sig så pass att han kunde bege sig till Sverige i hopp om att driva in sina fordringar på den svenska kronan. Lantgreven hade nu hunnit skaffa sig en protes av silver som ersättning för sitt förlorade ben och gick från och med nu som Fredrik med silverbenet.

Redan före ankomsten till Sverige hade han fått höra talas om den rika änkan Margareta Brahe. Till sin glädje fick han snart också klart för sig att hon hade givit en av rivalerna, Ludvig Henrik, korgen. Förloraren blev bitter och menade att han via sitt utsända ombud hade fått ett otvetydigt ja från Margareta. Han hämnades genom att låta skriva en för tiden ovanligt grov och elak nidskrift med titeln Margareta Brahes trolöshet. Publiceringen väckte stor uppståndelse. Så småningom svarade Fredrik med en tillrättaläggande skrift, men det dröjde till strax före Ludvig Henriks död 1662 innan de båda rivalerna grävde ner stridsyxorna.

Bröllop i Stockholm

Trots ivriga förmaningar från brodern Per sade den 58-åriga änkan ja till den 30 år yngre lantgreven från Hessen. Bröllopet firades i maj 1661

på Stockholms slott. Pompan och ståten var kraftigt subventionerad av Karl X Gustavs änkedrottning Hedvig Eleonora.

Efter bröllopet begav sig de nygifta till brudgummens säte i Hessen, den medeltida borgen Homburg vor der Höhe (idag Bad Homburg) strax norr om Frankfurt am Main. Fredrik satte omedelbart igång med en genomgripande ombyggnad. Det blev möjligt genom de rikedomar som hustrun fört till boet. De räckte också till köp av andra slott.

Oxenstiernas porträtt

En månad efter bröllopet seglade en skuta ut från Stockholm. Ombord fanns Margareta Brahes magnifika lösöre, omsorgsfullt paketerat och förtecknat. Däribland fanns ett antal större lådor. De innehöll de 41 stora målningar insvepta i engelskt kläde "utsända med till Tyskland" som skrivaren noterat i förteckningen av lösöret. De flesta målningarna mätte drygt 1 x 2 meter.

Konsthistoriker har noterat i Axel Oxenstiernas testamente att han hade byggt upp en porträttsamling. Det råder därför knappast något tvivel om att hans äldste son Johan ärvde porträtten. På goda grunder kan man därmed antaga att målningarna som Margareta Brahe förde med sig till Hessen verkligen hade tillhört rikskanslern Axel Oxenstierna.

Äldre konsthistoriker som på 1930-talet publicerade sina granskningar av Fleetwoods upptäckt, antar att flera av porträtten målades av den i Stockholm under 1600-talet verksamme Cornelius Arendtz, även kallad Bystamästaren. Känt är att Cornelius översände porträtt av Gustav Vasa och drottning Margareta tillsammans med ett som föreställde kanslerns son Johan till Axel Oxenstierna "medh ödmuik begeran att kanslern måtte taga tem till goda." Cornelius ställde i utsikt att flera porträtt skulle följa, av "hele Familian".

Karl IX försvinner

Margareta Brahes porträttsamling delades långt senare upp i samband med att den siste lantgreven av ätten Hessen-Homburg avled 1866. Grevskapet införlivades då med ett

snabbväxande Preussen. Några av porträtten i samlingen blev kvar på Homburg där de ännu finns att beskåda, men merparten placerades på det lilla slottet Romrod. Idag finns inga målningar av samlingen kvar där, men ett daterat fotografi från 1938 visar att några av porträtten hängde i slottets riddarsal. Romrod var ett av Herman Görings mest älskade jaktstätt.

Bland de porträtt som Fleetwood hittade och lät fotografera fanns ett som föreställde Karl IX. 1950 presenterade Nationalmuseum en utställning med anledning av 300-årsminnet av kungens födelse. I en skrift som då gavs ut tog utställningskommisarien Boo von Malmberg för givet att Karl IX-porträttet hade försvunnit i det kaos som drabbade Tyskland i slutskedet av andra världskriget. von Malmberg menade att porträttet av Karl IX (120 x 200) hade varit det enda samtida av kungen.

Några år efter kriget dök en del av Margareta Brahes målningar upp på den europeiska konstmarknaden. Det uppmärksammades i Sverige. Börjessons konsthandel i Göteborg köpte fem. Sixten Strömbom som då var professor vid Göteborgs universitet hade anlitats av Pelle Börjesson för att göra en konstvetenskaplig bedömning av verken. Tre av de fem såldes till finansmannen Axel Wenner-Gren. Han höll vid den här tidpunkten som bäst på med att inreda en Vasasal på slottet Häringe på Södertörn. Slottet med medeltida anor hade han påpassligt köpt i konkursen efter Torsten Krüger (Ivars bror) 1934. Det var en present till hustrun Marguerite.

Inköpt av Stockholms stad

Så sent som i november 2007 såldes Häringemålningarna av Stockholms auktionsverk. Karl IX-porträttet fanns inte med bland dem som hamnat hos Börjessons i Göteborg. I stället ledde spåren till Stockholm.

I Svenska porträttarkivet, som skapades av Sixten Strömbom, är Karl IX-porträttet som Fleetwood upptäckte 1921 registrerat. En notering i kortregistret säger att målningen hade köpts in av Stockholms stad 1952. Efter kontakt med Stockholms stadsarkiv fick jag klart för mig att köpet hade förmedlats av Rapps konsthandel

i Stockholm. Förutom Karl IX-målningen salubjöd Rapps sju andra porträtt av dem som Fleetwood hittat i Hessen.

I Stockholms stadskollegium fanns vid den här tiden en arbetsgrupp som hade till uppgift att svara för stadshusets konstnärliga utsmyckning. Fullmäktiges ordförande Carl Albert Andersson (s) ledde arbetsgruppen. Han hade kontaktat konsthistorieforskaren Henrik Cornell.

Åtta 1600-tals porträtt

Av Stadskollegiets protokoll från januari 1952 framgår att arbetsgruppen föreslår inköp av åtta 1600-talsporträtt. Man hänvisar till en PM som Cornell skrivit. Där menar han "att målningarna skulle komma att bilda en mycket ståtlig serie och en värdig prydnad för Stadshuset". Rapps hade satt priset för porträtten till 82 000 kronor. Man hade uppskattat att en restaurering utförd av konservator skulle kosta 7 000 kronor. Pengarna skulle hämtas ur en fond som hade avsatts för arbetsgruppens räkning.

Förutom porträttet av Karl IX

ingick följande i den samling som Stockholms stad köpte 1952: Gustav II Adolf (målat omkr. 1630); Drottning Kristina vid 18 års ålder (1644); Kristina av Holstein-Gottorp, Karl IX:s andra gemål; Per Brahe d.y. (omkr. 1630); Amalia von Hatzfeldt gift med Mauritz Leijonhufvud /Lewenhaupt/ (omkr. 1625); Anna Sture (Johan Oxenstiernas första hustru) porträtterad som 9-åring 1624; Porträtt av okänd dam (omkr. 1650 möjligen David Beck). Därmed hade 13 av Margareta Brahes målningar kommit tillbaka till Sverige.

En undanskymd tillvaro

Före 1921 hade ingen i Sverige känt till att Margaretas målningar existerade. Efter hemkomsten har porträtten fortsatt att föra en undanskymd tillvaro. De har inte uppmärksammats av sentida konsthistoriker. Att de heller inte har upptäckts av stadshusets besökare har sin förklaring. Porträtten hängdes aldrig i representationsvåningen, som väl både Cornell och Andersson hade tänkt sig. I stället bereddes de plats på tredje våningen i gården utanför det socialdemokratiska partiets lokaler.

Där uppe passerar inte de guidade rundturerna. Axel Oxenstiernas konterfejer bildar fortfarande ett så gott som okänt porträttgalleri från 1600-talets första hälft.

Lennart Hedberg

LENNART HEDBERG är historiker och var under många år verksam vid Örebro universitet. Han är även en populär föreläsare vid de lokalhistoriska kurser som hålls på ArkivCentrum. Hans avhandling från 1995, *Företagarfursten och framväxten av den starka staten*, handlar om Karl IX:s förvaltning av sitt hertigdöme. År 2009 kom boken *Karl IX. Företagarfursten och enväldshärskaren*.

På en otillgänglig plats på tredje våningen i Stockholms stadshus hänger porträttet av Karl IX.

FOTO: HOLGER ELLGARD, WIKIMEDIA COMMONS

Flora & Fauna

Som traditionen bjuder slog ArkivCentrum upp sina portar under den andra lördagen i november för att välkomna allmänheten till Arkivens dag. Årets tema *Flora & Fauna* stod i centrum för både föreläsningar, tipspromenad och utställningar.

Erik Rosenberg

Temat utgjorde ett utmärkt tillfälle att lyfta fram Närkes meste ornitolog Erik Rosenberg vars arkivhandlingar förvaras hos just ArkivCentrum. Speciellt för denna dag var att besökarna kunde höra en föreläsning om Erik Rosenbergs unika liv och livsgärning signerad Clas Thor. Rosenbergs beskrivningar av fågellivet vid bland annat Oset och Kvismaren ger mycket målande naturbeskrivningar och är därför än idag njutbar läsning för den som kan hitta någon av hans böcker.

Gumaelius trädgård

Många av besökarna hade också kommit för att ta del av Anne-Marie Lenander Fällströms och Ingrid Lundquists föreläsning om Viby prästgård och det projekt som påbörjats med att rekonstruera prästgårdens

trädgård sådan som den såg ut omkring 1840-talet.

Till Viby pastorat och den då i stort sett nybyggda prästgården kom 1834 prostén Gustav Wilhelm Gumaelius och med honom ett stort trädgårdsintresse. Redan i början av 1840-talet var trädgården fullt utbyggd med uppvärmt växthus och stort sortiment av buskar och planter.

Ingrid Lundquist, som idag bor på prästgården i Viby, ingår också i det projekt som kallas *Vibybygden – värld att visa* och som är en del av i ett större LEADER-projekt. Som första steg i att rekonstruera trädgården har forskning och dokumentation påbörjats.

Mysko mykolog

ArkivCentrum kunde också presentera en alldeles ny och spännande utställning kring den "mysko" mykologen Lars Romell. Han ägnade sitt liv åt att dokumentera och samla svampar och sporpreparat vilka idag finns på Naturhistoriska museet. ArkivCentrum har ett personarkiv över Romell som innehåller en omfattande korrespondens, anteckningar och tidningsurklipp. Ur dessa framgår att Romell också fascinerades av

frågan: *Finnes ett lif efter detta?* Något som sysselsatte honom och som han ständigt sökte svar på. (En längre artikel om Romell finns att läsa i denna tidning.)

Tipspromenad och kaffe

Mellan föreläsningarna tog många besökare tillfället i akt att gå tipsrundan i våra lokaler, botanisera i vår boklåda, dricka en kopp kaffe och mingla med både personal och andra besökare.

För den som inte hade möjlighet att besöka ArkivCentrum på Arkivens dag rekommenderar vi ett besök för att se de nyproducerade utställningarna kring Rosenberg och Romell som finns kvar i våra lokaler.

Carina Seiberlich

Örebrokolonier

I Örebro finns idag ett antal koloniträdgårdar. Örebro koloniförening som bildades 1905 är den äldsta och hette från början Örebro koloniträdgårdar. Vid Centralverkstäderna på Alnångarna upplåt år 1911. Si ett område intill husverkstaden för att de anställda skulle kunna få odla.

På kolonistaden kan det finnas...

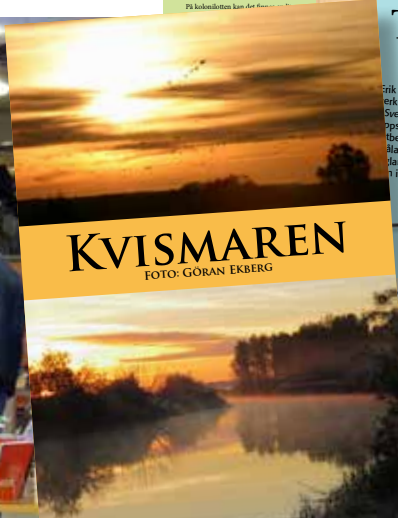
Tecka tåh tåh tåh

Erik Rosenbergs mest kända verk är fälthandboken *Fåglar i Sverige* från 1953. Boken uppskattades för de detaljerade beskrivningarna och det blanda språket som beskrevs i boken. År 2010 trycktes den i en åttonde upplaga.

KVISMAREN

FOTO: GÖRAN EKBERG

Årets Arkivens dag var en välbesökt tillställning. Under temat "*Flora & Fauna*" bjöds det på både föreläsningar och utställningar.

En gammal, något böjd man i grå långrock som levde ett asketiskt liv...

Med dessa ord beskrev Ivar Lo-Johansson Sveriges störste svampforskare under 1900-talet – Lars Romell från Kumla i Närke.

FOTO UR LARS ROMELLS PERSONARKIV

Citatet är hämtat ur Ivar Lo-Johanssons bok "Asfalt". Här skriver han om en tid i ungdomen på 1920-talet, då han var anställd som medhjälpare vid den patentbyrå i Stockholm, på vars intäkter Lars Romell försörjde sig och sin familj.

Lars Romell var blyg. En tillbakadragen och lite enkelspårig man som inte gärna visade känslor, kanske beroende på en sträng barndom. Han föddes 1854 på gården Hagaby i Kumla och var son till hemmansägaren Per Adolf Isaksson och hans hustru Stina Cajsa Larsdotter. Utrustad med ett gott läshuvud gick han gärna till skolan, mot sin stränge faders vilja.

Studier vid Karolinska Högre Elementarläroverket i Örebro ledde till en fin studentexamen år 1876. Därefter gav han sig av till Uppsala universitet. Först tänkte Lars bli präst eller missionär, men beslöt med tiden att istället satsa på sitt stora intresse för naturvetenskapliga ämnen.

Studenternas ekonomi var då som nu ganska skral, så för att kunna försörja sig avbröt han sina studier

och arbetade en tid som lärare. Därför var det först år 1885 som han tog sin fil. kand. examen i ämnena latin, botanik, zoologi, kemi och matematik.

Mykologen Lars Romell...

Lars Romell ägnade hela sitt liv åt ingående studier av svampar. Han arbetade dag och natt, slarvade med sig själv, åt sent och endast lite, bara för att överleva. Grönsaker torde ha lyst med sin frånvaro på hans tallrik för han drabbades av skörbjugg. Trots det stora intresset fanns inte heller svamp på hans meny!

Vid flera tillfällen upptäckte Romell tidigare okända arter. Han uppkallade dem aldrig efter sig själv eller någon annan person, utan gav dem namn som istället beskrev svampens karaktär. Artepitetet *Romellia* har dock givits flera släkter efter honom, men då av andra forskare.

Romell verkade också för att göra svampar populära hos allmänheten. Han skrev artbeskrivningar i flera svampböcker till exempel i Svensk flora för skolor av Th. O. B. Krok och

S. Almqvist 1883 och i M. A. Lindblads Svampbok 1901. Dessutom medverkade han i utställningar och skrev kommentarer om matsvampar till Aftonbladets och tidningen Dagens svampkartor.

Framför allt var han intresserad av hymenomyceter, det vill säga tickor; hatt-, skinn-, gelé-, finger-, och buk-svampar. Men han forskade även kring andra arter. Resultaten redovisades i avhandlingar. Flera uppmärksammades också internationellt. Främst blev han dock känd och ansedd genom sin synnerligen omfattande korrespondens med mykologer världen över. Romell hade lätt för att skriva och uttryckte sig elegant såväl på svenska som på engelska, tyska, franska och latin. Med sina forskarkollegor diskuterade han rön och fynd och han bad dem också sända prover på svampar till honom. Romells kunskap uppskattades och många ville rådgöra med honom. Under en tid var han också medredaktör för den amerikanska tidskriften *Mycologia*.

...ägde 80 000 svampar!

Romell var till vardags en mycket sparsam man som återanvände kuvert och skrev med mycket små pennstumpar på baksidan av makulerade kontorspapper. Men han kunde lägga ner verkligt stora summor på sitt svampintresse! Till exempel tog han sina sista sparpengar och ett banklån för att kunna köpa den italienske abboten Bresadolas herbarium för 18 000 kr. Det var mycket pengar vid tiden så Romell hoppades få

ekonomiskt bistånd av någon annan som också förstod sig på samlingens värde. Men så blev det inte, han fick stå för beloppet själv.

En tid hade Romell haft en deltidstjänst vid Naturhistoriska riksmuseet där han gick igenom deras svampsamlingar. Efter Romells död ville museet köpa hans herbarium av arvingarna, men priset var mycket högt. En person från Amerika visade sig nämligen beredd att betala 37 000 kr för det. Samtidigt stod det klart att Lars Romell själv önskat att samlingen skulle stanna i Sverige. Tack vare bidrag från mecenater kunde Riksmuseet så småningom köpa den för samma pris som erbjudits från Amerika.

Trots att han egentligen var amatör blev Lars Romell känd som Sveriges främste svampkännare efter Elias Fries. Hans herbarium innehåller 80 000 svampar varav många är unika, 21 000 fotografier, 2 000 teckningar, sporpreparat samt dessutom 11 000 sidor i dagböcker och anteckningar. Utöver Romells egna insamlade svampar ingår även abbot Bresadolas herbarium.

Finnes det ett lif efter detta?

Förutom att forska om svampar ägnade Lars Romell också tid åt att försöka finna svaret på denna urgamla fråga. Som ung hade han först planer på ett arbete inom kyrkan, men tvivel och en vacklande tro medförde att han ändrade yrkesinriktning. Ändå förblev han en sökare genom hela livet.

Den kritiske forskaren Romell ansåg att det enda som skulle kunna bevisa att det finns ett liv efter detta, var *de erfarenheter, som trovärdiga personer påstå sig ega om aflidnas förmåga att efter döden ge sig tillkänna och de slutsatser, som därur kunna dragas.*

Romell klippte artiklar och notiser om märkliga händelser ur dagspressen. Likaväl som han skrev till forskare i svampfrågor skrev han till personer som omnämnts i tidningarna för att ställa frågor och få veta mer om det mystiska som inträffat. Han följde debatter i ämnet inom och utom Sverige, deltog i seanser med medier och läste spiritistisk litteratur. I brev förefaller det som om han också behöll ett visst hopp om ett liv efter döden, sedan han läst böcker av

R. D. Owens, Madame Esperance och Florence Marryat. Han skrev: *Jag kan därför icke annat än ifrigt önska och hoppas, att de ljusa framtidsutsikter, som hägra för en vid läsningen af de ofvan nämnda böckerna, måtte befinnas vara verkligheter och icke endast ljusa drömmar.*

1903 avled Romells mor. Han hade bett henne att försöka besöka honom efter döden, men ingenting hände. Romell skrev till sina syskon: *Låtom oss emellertid fortsätta att söka. Kanske sanningen ändå till sist skall finnas.*

Arvet efter Romell

Den 13 april 1927 mottog Lars Romell ett brev från Uppsala där han informerades om att universitetet ville tilldela honom titeln hedersdoktor för hans internationellt erkända forskning i mykologi. Den officiella utnämningen skulle ske den 16 september i samband med universitetets 450-årsjubileum. Lars Romell fick dock inte uppleva ceremonin då han vid 72 års ålder hastigt avled den 13 juli, exakt tre månader efter att brevet från Uppsala anlönt. I kyrkboken anges dödsorsaken som hjärtmuskelflamination.

Romells arv innehöll, förutom resultatet av hans omfattande mykologiska forskning som förvaras vid Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm, även en stor samling dokument rörande hans intresse för oförklarliga fenomen, spöken och andar. Han skrev nämligen också till spiritister, medier och andeskådare som delade hans intresse. Denna korrespondens, anteckningsböcker och tidningsklipp i ämnet lämnades efter Romells död till Gällersta forngård i Närke. Det var Romells änka Maria som ombesörjde gåvan vilken även innehöll en del föremål: knivar och andra redskap som Romell använde när han examinerade svampar, pennor, patentbyråns skylt och lagerkransen som Romell fick

från Uppsala universitet.

Vid Gällersta lät dess grundare Johan Lindström Saxon rista in Lars Romells namn på en minnessten över bemärkta personer från Närke. Saxonarkivet har senare deponerat Romells samling vid ArkivCentrum. Därför förvaras hans klippsamling, anteckningar och korrespondens om ockulta fenomen, svampredskap m.m. här idag.

I Maria Romells gåva finns också ett prov på det enda denne asketiske man unnade sig: vällukter. Det är en liten tygpåse innehållande tonkanötter från Sydamerika. Hans änka berättar i ett brev att den spred sin aromatiska doft där den hängde på väggen ovanför Lars Romells skrivbord.

Maria Wistrand

FOTO UR ACTA HORTI BERGJANI BD III, NO 3 (1905)

Det karelska arvet

"Det finns ett antal finländare i Örebro med karelsk bakgrund. Några är födda i Karelen, andra liksom jag själv är andra, eller tredje generationens karelare."

Hittills har jag mött åtta personer med karelskt ursprung i det intervjuprojekt som jag jobbar med vid ArkivCentrum. Ytterligare en person har blivit intervjuad som kommer från den förlorade delen av Salla. Även hon och hennes familj fick överge sin hemby i Lappland under andra världskriget.

En historisk bakgrund

Startpunkten för Finlands delaktighet i andra världskriget var Sovjets anfall på Karelska näset den 30 november 1939. Det inledde Vinterkriget mellan de två länderna som pågick till mars 1940.

Fredsförhandlingarna den 12 mars 1940 resulterade i ett avtal som gick under namnet Moskvafreden. Det innebar att Finland förlorade Karelska näset och Ladoga-karelen. Landsdelen omfattade ca 10% av Finlands yta. Även delar av Salla och Kuusamo förlorades. Det fanns över 400 000 interna flyktingar som måste placeras inom landets nya gränser.

Under fortsättningskriget mot Sovjetunionen som varade mellan den 25 juni 1941 och den 19 september 1944 återerövrades Karelen av Finland. Nu blev det åter möjligt för den karelska befolkningen att återvända hem. Flytten började redan 1941 och pågick ända till 1944. Då hade ca 60% av karelarna kommit tillbaka till sina hemtrakter. Men vistelsen där blev kortvarig. I och med Sovjets störanfall på Karelska näset stod det klart för Finland att en definitiv evakuering var ett faktum.

Mellanfredsavtalet mellan Sovjet och Finland i september 1944 slog fast Moskvafredens uppgörelse. Även Petsamo förutom delar av Salla och

Kuusamo fick överlämnas.

På flykt

Livet som flykting och krigsupplevelserna för övrigt innebar svåra umbäranden för den karelska befolkningen. Evakueringar av civilbefolkningen förekom flera gånger under hela andra världskriget; innan krigsutbrottet, under det pågående kriget och efter freds-förhandlingarna.

Det skedde oftast med kort varsel, speciellt för dem som bodde i gränstrakterna. De fick fly utan några förberedelser. Det fanns även restriktioner om vad man fick ta med sig vilket innebar att det mesta av egendomen blev kvar i Karelen. Stora delar av den boskap som trots allt följde med var man tvungen att nödslakta under de långa transporterna.

Främmande och rotlösa

De evakuerade förflyttades till olika delar av Finland och inhyestes provisoriskt, antingen hemma hos lokalbefolkningen eller i tillfälligt tomma hus och lägenheter, då ofta tillsammans med andra familjer. Emellanåt fick de flytta till nya boenden på andra orter hos nya människor.

Det dröjde till omkring 1947 innan karelarna hade fått ett slutgiltigt bo-

De finska områdena Salla och Karelen som förlorades till Sovjetunionen.

ende och en ny hemort.

De som var jordbrukare och som hade ägt en gård i Karelen fick oftast ersättning i form av odlingsbar mark och skog. Även krigsinvalidier och änkor hade rätt till en viss kompensation. Det bildades också nya bostadsområden där Sverige bidrog genom att donera snabbmonterbara trähus. I Hamina (Fredrikshamn) finns till exempel ett bostadsområde, där husen kallades för "Sverigehus".

Men det var inte enbart de materiella förlusterna som hade drabbat de evakuerade. Många hade förlorat en familjeförsörjare eller en annan anhörig. En del av dem hade även svårt att anpassa sig till det nya livet på en främmande ort där de kände sig rotlösa.

Om intervjuprojektet

Intervjuerna består av två delar. Den första handlar om Karelen och den andra om flytten till Sverige och om livet därefter. Intervjupersonerna fick välja det språk de ville bli intervjuade på. Fyra av dem valde finska.

Karelenavsnittet tar upp ämnen som den karelska kulturen, religionen och de traditioner som var karaktäristiska för det området.

Ryska influenser kan skönjas på många områden inom kulturen. Inverkan från det ryska språket kan anas i den sydkarelska dialekten som talades i vissa delar av Gränskarelen.

Många av karelarna tillhörde den ortodoxa tron. Ett typiskt inslag i den karelska byggnadskonsten var de ortodoxa kyrkorna med sina kupoler och bönehusen som kallades "tjasovnor" (från det ryska ordet tjasovnja). Bönehusen var små, oftast ganska anspråkslösa träbyggnader. Ikoner, ett kännetecken för den ortodoxa tron, fanns i nästan varje hem. De placerades i ett hörn med ett vaxljus på båda sidor.

Runor och Kalevala

Karelen var känd för sina runosångare som framförde folkdikter som kallas runor. De mest kända finska runorna finns i nationaleposet Kalevala. En av de intervjuade är släkt med den kända runosångarsläkten Shemeikka.

Den karelska mattraditionen innehåller många specialiteter av vilka de mest kända är de karelska pirogerna och den karelska steken som lagas överallt i Finland. Matkulturen är kanske den tradition som klarat sig bäst till eftervärlden. De flesta av de intervjuade lagar än idag karelska rätter.

Bilden av Karelen

Den första intervjudelen handlar också om de upplevelser och minnen som överförts från föräldrar och andra släktingar till kommande generationer. De är minnesbilder om livet i Karelen, om kriget och dess konsekvenser samt om tillvaron som evakuerad. Även föräldrarnas inställning till kriget och förlusten av Karelen berörs.

En väsentlig frågeställning i inter-

vjuerna är också vilken bild av Karelen de intervjuade har ärvt från sina föräldrar, hur den bilden förändras och vilken roll Karelen spelar i deras liv idag. De flesta av intervjupersonerna har under senare år besökt Karelen och de berättar om de tankar resan väckt hos dem och hur resan påverkat deras bild av Karelen.

Flytten till Sverige

Utgångspunkten för den andra delen av intervjuerna är intervjupersonernas livssituation i Finland och anledningen till flytten till Sverige. Frågor som tas upp är deras första intryck av Sverige och de svårigheter de mötte i början. Andra ämnen är arbetslivet, familjelivet och relationen till släkten i Finland. Avslutningsvis sammanfattades det hur de intervjuades liv har varit i Sverige, vilka konsekvenser det karelska arvet haft i deras liv och hur det påverkat dem som människor.

Det finns vissa likheter mellan

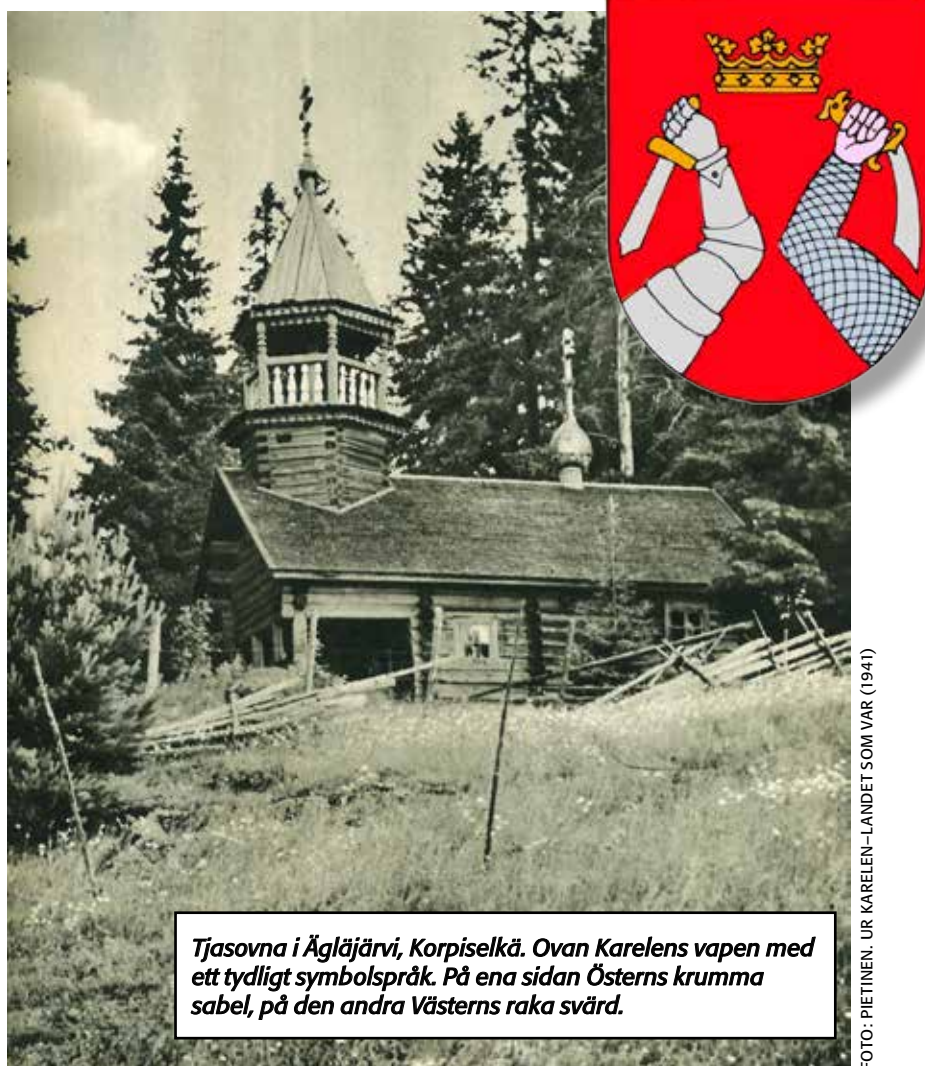
flyktningtillvaron i Finland under andra världskriget och det liv intervjupersonerna ställdes inför som invandrare i Sverige. Karelarnas situation har även beröringspunkter med nutida flyktingars och asylsökandes situation i Sverige och i den övriga världen.

En känslofull resa

Att lyfta fram och aktualisera historiska händelser ger en påminnelse om historiens ständiga och obarmhärtiga upprepning.

De medverkande har visat stor öppenhet och engagemang i projektet. Det har varit en känslofull resa genom det försvunna Karelen för att återerövra ett stycke av den egna historien.

Rita Pyy-Ryhänen

Tjasovna i Ägläjärvi, Korpiselkä. Ovan Karelens vapen med ett tydligt symbolspråk. På ena sidan Österns krumma sabel, på den andra Västerns raka svärd.

FOTO UR MÅLAREMÄSTARNAS I ÖREBRO LÄNS ARKIV

Låt måla nu!

Målaremästarnas arkiv nu på ArkivCentrum

Under åren kommer det in ett stort antal intressanta arkiv till ArkivCentrum. Det vore en omöjlighet att presentera dem alla. Men här är ett exempel från i år.

113 års verksamhet

Målaremästarna i Örebro län, som de hette från 2001, bildades ursprungligen 1894 under namnet Örebro Målaremästareförening. År 1972 ombildades den till Örebro läns Målaremästareförening. Efter 113 års verksamhet lades föreningen ned 2007. I början var den en ren arbetsgivareorganisation, men under årens gång kom den att utvecklas till att mer bli en branschorganisation där även andra frågor drevs.

I arkivet finns ett album som handlar om en utställning som Örebro-

föreningen anordnade 1945. Under måttot "Låt måla nu" arrangerade de från 27 mars till 8 april en propagandautställning om målaryrket. Arrangemanget hölls i en större lokal i fastigheten Drottninggatan 28, vilket framgår av bilden ovan. Utställningen öppnades med vernissage för inbjudna representanter från bland annat myndigheter, fastighetsägare och byggmästare. Målaremästareföreningens ordförande Knut Mathisen höll ett anförande och förklarade utställningen öppnad. Ett tiotal firmor var inbjudna att demonstrera sina alster.

Fackmannamässighet

Utställningens syfte var att informera beställare och allmänheten om att målarfirmorna hade kapacitet att reparera villor och vårda hem och andra

byggnader. Färgfabrikanterna hade under krigsåren framställt nya produkter som bättre än tidigare kunde skydda och bevara fastigheterna. Man ville således visa för allmänheten hur ett måleriarbete skulle se ut när det anlätades fackmän, samt också prov på hur arbeten kunde se ut där "bönhasar" gick fram.

Över 6 000 besökare

Måttot "Låt måla nu" syftade på att när kriget väl tagit slut så var det så mycket annat som skulle underhållas. Utställningen blev en stor framgång och rönt stort intresse från allmänheten. Under de två veckorna som utställningen varade kom faktiskt över 6 000 besökare.

Carl Magnus Lindgren

Vinterplock

Ur arkivets dolda vrår ...

...hämtar vi denna gång några juliga bilder från 1940-talet. Ovan är det Ekströms som gjorde reklam för några av sina produkter och samtidigt bjöd på recept på både Sultana-kaka och jultårta. Annonsen fanns införd i tidningar under år 1946.

Till vänster är det skofabriken Oscarja som låter sin tomte flyga över taken till den lilla tomtebyn. Bilden är från 1948 och var underlag till det årets Jul- och nyårsnummer.

Vi hoppas att ni haft en trevlig läsning med detta nummer av Aktstycket och alla vi på ArkivCentrum önskar er en

God Jul
&
Ett Gott Nytt År.

Hindersmässo- föreläsning

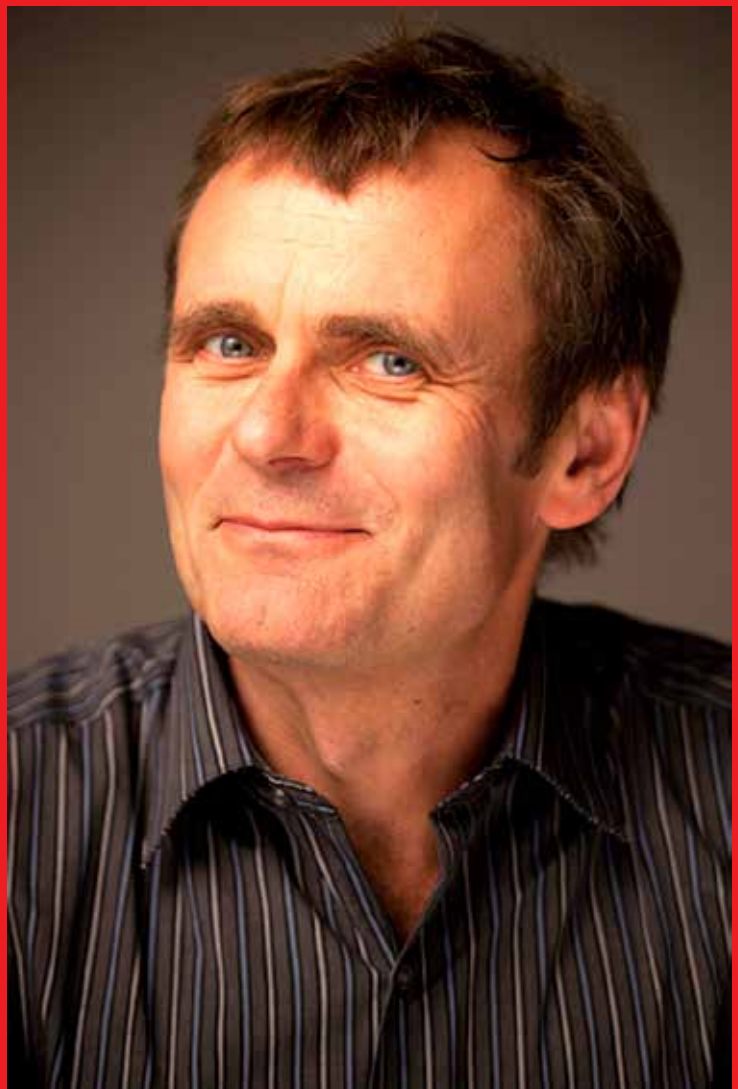
Den glömda historien

John Crispinsson

Traditionsenligt kommer ArkivCentrum att bjuda på en Hindersmässoföreläsning.

Journalisten och författaren John Crispinsson kommer och presenterar "Den glömda historien". En föreläsning utifrån hans bok med samma namn. Bokens underrubrik är "om svenska öden och äventyr i öster under tusen år". Den handlar om de områden på den östra sidan om Östersjön som under lång tid var en del av det svenska riket.

Genom åren har vi i samband med att Hindersmässan går av stapeln här i Örebro ordnat föreläsningar. Vi har då ofta lyft blicken från det lokalthistoriska och engagerat föreläsare med ett nationellt eller internationellt perspektiv. Så blir det även 2014.

Torsdagen den 23 januari klockan 18.30